

В. КУШЕВСКИ, П. КУШЕВСКИ

„НА МОНАСТИРСКИОТ ПАТ“ — Една дописка од Солунскиот фронт од Херберт Кори во американското списание „The National Geographic Magazine“¹⁾

Дописката што подолу ја донесуваме во целост, заедно со нејзините фотографски илустрации, снимени од самиот автор, дојде до нас преку еден наш земјак — Македонец, иселеник во САД. За време на нашиот престој во Њујорк, тој ни укажа на неа и дури беше љубезен да ни го отстапи примерокот на цитираното списание на Националното Географско Друштво на Соединетите Американски Држави. Со тоа дародавецот ни овозможи овој интересен напис да ѝ го предадеме на нашата научна и воопшто општествена јавност.

Авторот на дописката се претставува како новинар, кој го посетил Солунскиот фронт, по интензивните операции во текот на септември 1916 и во почетокот на 1917 година, а кои завршија со заземањето на Битола (Монастир). Со оглед на тоа што во тие борби се истакнаа српските единици, опоравени и реорганизирани и потоа префрлени од островот Крф на новоформираниот фронт на Балканот, природно е што тие предизвикаа симпатии и интерес и се најдоа на страниците на дневниот и периодичниот печат на Антантата, а и другите пријателски земји што и беа наклонети.

Оттука произлегува секако и интересирањето за Солунскиот фронт и во американскиот печат односно јавност. Написот на споменатиот американски новинар ја има несомнено таа улога. Затоа не е случајно што неговата дописка од фронтот е објавена од редакцијата на споменатото списание во САД како уводна. Ова, меѓу другото, зборува и за нејзината актуелност, а и квалитет.

¹⁾ *Herbert Corey, ON THE MONASTIR ROAD, The National Geographic Magazine, Washington, May 1917, Vol. XXXI, № 5, p. 383—412 (Published by The National Geographic Society, Hubbard Memorial Hall, Washington, D. C.).*

Познато е дека на Солунскиот фронт историографијата му посветила прилично внимание, во рамките на проучувањето на I-та светска војна. Освен тоа, за ова боиште има и посебни трудови кои се однесуваат на соодветните национални историографии или пак неговото проучување е сврзано со расправата за неговото место и улога во I-та светска војна. Природно е што постојат дивергентни становишта и во историографијата во поглед на местото и улогата на Солунскиот фронт во оваа војна, зашто тоа има свои корени уште од Војната. Имено, постојат ставови, особено кај воените историографи на Велика Британија и Франција, кои му даваат периферна улога, застапувајќи се за тезата дека главната битка во I-та светска војна е решена на Западниот фронт. Наспроти ова, српската историографија, не го дели сосема ова мислење. Таа гледа на Солунскиот фронт како на значајно боиште, со уверување дека на него дури можела и да се реши војната во корист на Антантата и порано, до колку сојузниците му беа обрнале нужно внимание. Исто така и по повод 50-годишнината од формирањето на Македонскиот фронт, беа објавени не мал број статии, написи и историографски студии за него.

Меѓутоа, оваа историска тема предимно се разгледува од воено-стратемиска гледна точка. Ретки се трудовите кои ја даваат целосната слика на фронтот, на неговата заднина, на пример, како се одразија воените операции и воопшто неговото постоење врз македонскиот народ, во што беше претворена македонската земја и сл.

Во оваа смисла сметаме дека токму оваа дописка може да им биде од голема корист на историографите, кои го проучуваат односното прашање, периодот на Војната на Балканот, посебно историјата на Македонија, на македонскиот народ во времето на Првата светска војна. Ова дотолку повеќе што авторот на репортажата воочил и напишал не само за она што станувало на линијата на фронтот, меѓу воените единици, туку и во неговата близина. Посебно се интересни за нас забележувањата за ситуацијата во која се нашол дел од македонскиот народ во заднината или покрај самата линија на фронтот.

Токму во ова е за нас и вредноста на дописката, посебно нејзината разновидна содржина, што дури укажува и на патиштата на истражувачот — историографот. За историографот во Македонија, посебно се забележливи деловите во репортажата, како што е оној за „филозофијата на огорченоста“ на нашиот селанец (човек), за неговиот „динизам“, со укажување на Херберт Кори, дека „... Со векови имало војни во Македонија и со секоја војна господарот на селанецот се менувал, а само до пред извесно време тој бил зависен од Турчинот. Подоцна Грците ја зазедоа Македонија и почнаа да ги оданочуваат. Потоа дојдоа Бугарите, а веднаш по повлекувањето на нивните нови господари, дојдоа Србите, придружени од безброј туѓинци, облечени во

различни униформи и зборувајќи на различни јазици. Селанецот како прибежиште од сета таа конфузија ја избра филозофијата на огорченост“. — „Едната година културите (земјоделски В. К., П. К.) не ни успеаја“ — вели тој, „а наредната има војна. На сиромашниот му е сеедно“.

Бедната поможба на нашиот народ дава посебен печат во репортажата. Неа ја подвлекува репортерот. На пример, потресна е епизодата за селанката од селото Полог, со нејзината убиена крава и за гладните деца од Брод, освен тоа, сликата се дополнува и со информацијата за маларијата и др. Од посебно значење е впечатливиот опис на Битола — по неговото заемање од војските на Антантата и ситуацијата во него, неговите страдања дотолку што се наоѓал на линијата на фронтот, под непосредните удари на артилеријата на другата, непријателската страна.

Преокупиран и со основното политичко прашање на ова подрачје во текот на Војната — со судбината на Македонија за која крварат и во овој оружен судир познатите претенденти, а заинтересиран и за националната припадност на Македонците, авторот му посветува одреден простор.

Имено, Херберт Кори посебно ни го свртува вниманието со неговото или на некој од неговата придружба прашање: „Дали си Бугарка или Србинка?“ — упатено на старицата од село Добравени (Битолско). И покрај тоа што ова прашање е изоставено, т.е. не е внесено во текстот, тоа е присутно, односно само по себеси се подразбира, Херберт Кори мошне педаантно, целосно и акцентирано го цитира одговорот на селанката — старица од споменатото село, која „пркосно“ одговара: „Ниту Бугарка ниту Србинка“ — рече една стара жена, пркосно кога го оставив Мононастирскиот пат кај Добравени. „Јас сум само Македонка и сита сум од војната“.²⁾

Формата и начинот како е ова пренесено и изнесено од авторот е посебна вештина и луцидност.

Имено, тој остава впечаток преку одговорот на старицата како да е извршена анкета на целиот македонски народ за неговото национално чувство и за неговиот став спрема војната, која му нанесува многу зла и ја пустиши неговата земја. Тоа е еден од спонтаните емотивни изливи на неговата напалена душа.

По ова значајно и суштинско политичко прашање авторот не случајно е краток и не го коментира одговорот на старата жена. Независно од тоа што натамошниот коментар всушност и не е потребен, авторот намерно така и постапил, зашто токму тоа, вака вешто сторено прави силен ефектен и траен впечаток кај читателот, посебно кај секого кој се интересира за Македо-

²⁾ Оригиналниот текст на англиски јазик во репортажата на ова мсето гласи: „Neither Bulgar nor Serb“, said one such old woman, defiantly, when we left the Monastir road at Dobraveni. „I am Macedonian only and I am sick of war“. (стр. 388 од споменатото списание).

нија, за македонското прашање. Токму тоа, секако, и сакал да го постигне авторот кај читателот.

Освен тоа, ова место во написот делува и како лекција и за едната и за другата завојувачки страни, посебно и на империјалистичкиот табор, во поглед на нивните комбинации околу Македонија.

Од реченото произлегува дека авторот на написот не е неутрален во поглед на македонското прашање и покрај тоа што ова „interview“ натаму не го коментира. Напротив, може да се констатира дека тој политички ја набљудува Македонија и македонскиот народ независно од дописниците — новинарите, било од Балканот или Европа, дури и САД, кои биле под едното или другото, а и третото пропагандистичко влијание. А тоа биле обично одбрани, платени и често специјално испраќани дописници — од владите, дипломатите или од сопствениците на одделни весници зад кои стоела политиката на владата или на други политички кругови на завојуваниите страни, и чишто написи беа тенденциозно и пропагандистички обоени во штета на вистинските интереси на македонскиот народ. Објективно, Херберт Кори, ја третира Македонија, македонскиот народ во оваа војна како објект на завојувачката политика, ослободен од пропагандистичките комплекси и заблуди, а во одредена смисла и од официјалната политика.

Затоа е овој напис и со оглед на оваа констатација од посебна вредност за нас, за македолозите, а и сите оние кои се интересираат за македонското прашање.

Дописката за која станува збор е интересна и поради други прашања кои биле и сè уште се предмет на историографијата. Таков е примерот со укажаната недостатна концепција на единиците на Антантата на Солунскиот фронт, за разлика од Западниот. Посебно од интерес за историографот се укажувањата во репортажата за состојбата на вооружувањето на српската војска, за нејзината недоволна опременост и недостатното ѝ снабдување со храна. На ова укажуваме и во врска со нереалните настојувања и претензии на српската влада и нејзината дипломатија во врска со улогата и местото на Солунскиот фронт во Војната, наспроти високиот морал за кој укажува и самиот дописник. Имено, познато е дека српската влада не се помирувала со ставот на големите сојузници (Франција и Велика Британија) Солунскиот фронт да се третира како спореден. Дури едно време кај одделни воени и политички кругови на Антантата постоеле и комбинации за префрлување на дел од воените единици од Солунскиот фронт на други воени подрачја, а дури постоеле и предлози за негова ликвидација. Напротив, српската влада настојувала да ги увери сојузниците дека овој фронт може да стане дури и решавачки за победата на Антантата. Таа будно ги следела ставовите и односот на споменатите кругови кон Солунскиот фронт, енергично спротивставувајќи се на какви и да

било комбинации, кои би значеле не само намалување на неговата улога, туку и на воената активност. За ваквото упорно инсистирање на политичките врвови на чело со дворот постоеле и одредени причини. Имено, тие се плашеле од повторните комбинации околу Македонија, особено по доаѓањето на новата бугарска воена влада на чело со Малинов, која се обидувала да склучи сепаратен мир со силите на Антантата, а постоела и внатрешна политичка криза и кај спомнатите врвови, чијшто израз е и Солунскиот процес.

За сериозноста на овие причини зборува постојаното инсистирање на споменатите политички фактори на Србија за засилувањето или пополнувањето на единиците со нови трупи, за офанзивни операции на Солунскиот фронт, сметајќи дека со нив ќе се стапне на територијата на цела Македонија. На ова се инсистирало без оглед на недоволната бројна состојба на српската војска, нејзиното недоволно вооружување, и сл. за што зборува и оваа дописка од фронтот на Х. Кори, и наспроти нерасположението на сојузниците (Вел. Британија и Франција) да се ангажираат на овој фронт отповеќе или да ги менуваат своите воени планови, гледајќи ги повеќе своите интереси на другите фронтови. Имено, врвните политички и воени кругови на водечките сили на Антантата до крајот на војната го сметале Солунскиот фронт за второстепен, кој според нив, меѓу другото, требало да ги врзува воените ефективи на Централните сили, посебно по брзата капитулација на Романија по нејзиното влегување во војната на страната на Антантата.

Напомнуваме дека фотографиите ги објавуваме онака како што ги среќал и авторот во текстот. И тие имаат несомнено своевидна документарна (и музејска) вредност, како визуелна илустрација на кажувањето на репортерот.

Транскрипцијата на населените места и на другите имиња, термини и сл., ја донесуваме онака како што авторот ја употребил во текстот, бидејќи таа нема да претставува тешкотија за читателот.

Исто така, ние се оградуваме во поглед на одредените погрешни односно неправилни идејно-политички гледања на авторот, како што е неговиот коментар за односот помеѓу Србите и Бугарите или на нивното однесување спрема трудот и сл.

НА МОНАСТИРСКИОТ ПАТ

Од Херберт Кори

Приказната за Македонија е приказна денес за Монастирскиот пат. По должината на овој главен пат, Александар, Ксеркс и Галериус еднаш пропатувале со нивните легии. Тој беше врска помеѓу Јадранско и Егејско Море, од кога историјата почна да се бележи.

Со векови тој го поднесуваше товарот на воловските коли со масивни дрвени тркала и долгите редици од магариња и селани, наведнати под товарот од бовчите. Срби и Бугари јаваа по овој пат, одејќи накај Солун. Трисетина векови газеа по калта борци и селани, крадци и робови.

Денес тој е каледоскопски, каков што никогаш не можел да биде ниту во најтешките денови од неговата историја. Освен воловските коли и магариња, треба да се споменат и големи камioni и брзи коли, полни со офицери во крзно и злато. Дотерани Французи во светлосино, Англичани во каки-облека, Италијанци во сивозелено, Руси во кафеаво, српски војници во светлосиво, ја красат неговата површина. Овде има и Турци со фесови, Албанци во бело обрабено со црно и Криви во широки здолништа и искинати чевли.

Денес патот го исполнуваат бои и движење

Авијатичари, толку многу завиткани во крзно, што личат на мечки-ипрачки, јурат со коли натпреварувајќи се со брзината. Араби, седнати високо на нивните мали сиви коњи одат веднаш покрај сините коли од француската армија. Накитени сицилијански коли со сцени од Библијата, насликани од страните, се влечкаат низ калта.

Сенегалски војници, неверојатно црни, ги посматраат со израз на комична збунетост необичните авантури на магарињата кои изгледаат како да се првпат натоварени. Индо-кинески војници со шалки како Индо-кинески храмови, на врвот со значка и со израз како да вршат мистериозни задачи. Темнокафеаво обоени луѓе од Мадагаскар во жолтеникаво-кафеаво се нишаат под шлемовите.

Сојузнички војски минуваат низ историското подрачје

Нови чети војници маршираат кон фронтот со капки пот на победеното чело, стенкаат под тешкиот товар и им прават пат на ветераните — ислужени, тврди, способни и неуморни војници. Горе, летачите демнат за да не помине непријател. Масивни топови тропотат зад тракторите. Складишта со муниција се редат по патот, надополнети со болници. Болничарки од Франција и САД и од целото Британско царство се возат по патот.

Таму има секогаш подвижни болници. Луѓето кои оттаму излегуваат, го очекуваат денот кога ќе се возат со колата на Црвениот крст кон Солун и дома.

На најоддалечениот крај од патот е Монастир, преземен минатата зима од Сојузничките сили во една битка, која во која и да е друга војна би се нарекла голема. На тој крај од патот што е до морето е расположен Солун — базата на Сојузниците, каде што Цицерон живеел

1. Сцена од Монастирскиот пат

Прикажани се воловски запреги, кои се крајното решение на Одделот за транспорт, по овие калливи патишта, а на другата страна е еден француски камион, кој развива експресна брзина во поволни временски услови

извесен период а Свети Павле ја тресел прашината од стопалата како сведоштво против Солунчаните од неговото време и каде што Сулејман Велики ја изградил Белата Кула, во чии подземни затвори распаднатите коски сведочат за жртвите во 500-годишното турско владеење.

Под прави агли со патот, како јазли на кои патот им е стрела, стојат половина милион борци од Сојузничките сили. Македонија ретко се спомнува во службените соопштенија, а сепак Британците не собраа толку многу војска во Јужна Африка во текот на целата војна со Бурите, колку што собраа овде. Во еден ден само избројав униформи на дваесетмина борци на патот.

Војувањето во Македонија за новинарите, се разликува од каде и да било на друго место. Во поголемите армии, во поголемите терени, новинарот го чуваат, го заштитнуваат, внимаваат на него и го примаат во групата. За него е сè обезбедено, освен униформа и рачен часовник. Тој се вози со брза кола. Него го носат до високите ридишта од кои може да ја посматра далечната акција. Тој спие во хотели од поинаква категорија.

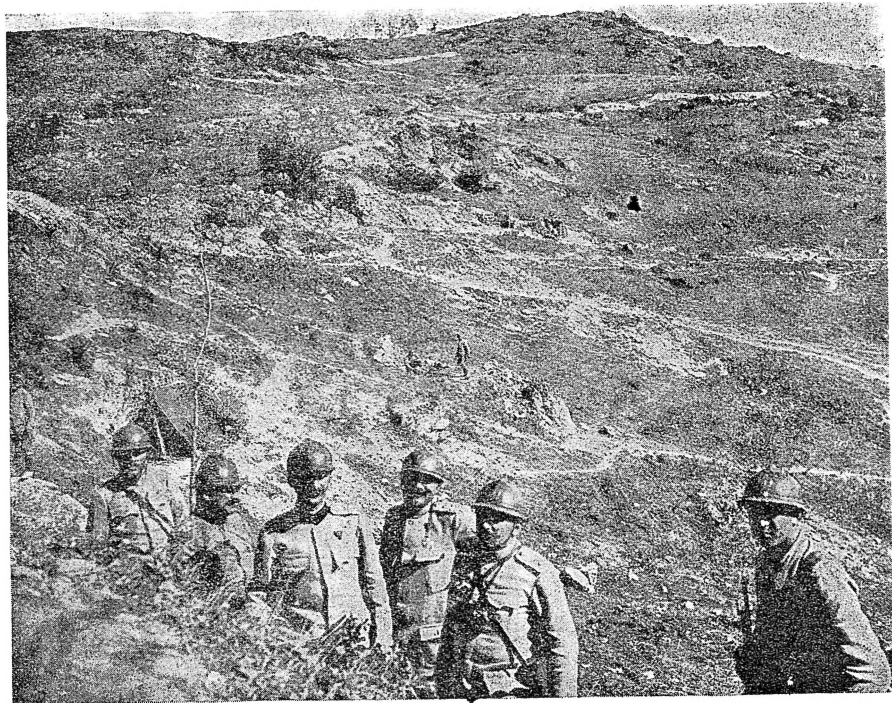
Во Македонија тој најнапред си прибавува писмена дозвола за да ги посети Сојузничките армии. Потоа си купува опрема — шатор, садови за готвење, кебиња, кофа за вода — сè комплетно. Главниот штаб му дава придружник и тој тргнува на пат. Работите почнуваат да се одвиваат.

Патувањето низ Македонија има привлечност како спорт

Се најдов себеси во состојба некаде помеѓу почесен гостин и скитник. Иако ми дадоа дозвола да ги посетам и другите сојузници, формално и бев приклучен на српската војска. Србите би биле најдарежливите домаќини на светот, кога би им се овозможило да бидат такви, но тие имаат толку малку. Тие се сиромашните врски на Сојузниците. Вооружени се со стари St. Etienne пушки, кои Французите ги отфрлиле. Артилеријата во заднината е отсечена од другите фронтови. Нивните лекари се во поголем број позајмени.

Облеката и храната ја добиваат од Французите, а Велика Британија им позајмува пари. Никогаш немаат доволно коли, дури ни за штабот. Понекогаш немаат ниту храна доволно. Но тие секогаш за себе имаат доволно муниција и секогаш наоѓаат доволно услови за војување. Без сомнение, врз мене влијае мојата наклонетост кон Србите. Понатаму ќе ви кажам и зошто мислам дека оваа војска денес е — колку и малку да е останато од неа денес — најефикасната борбена сила во војната.

Имаше моменти кога се наоѓав себеси од десната страна на еден генерал, вчудовиден од ревноста со која некој офицер ќе реагираше на здравницата „Америка“. Истата ноќ се случуваше да патувам со товарен

2. Српски војници со француски шлемови си го пробиваат патот по планината Добро Поле

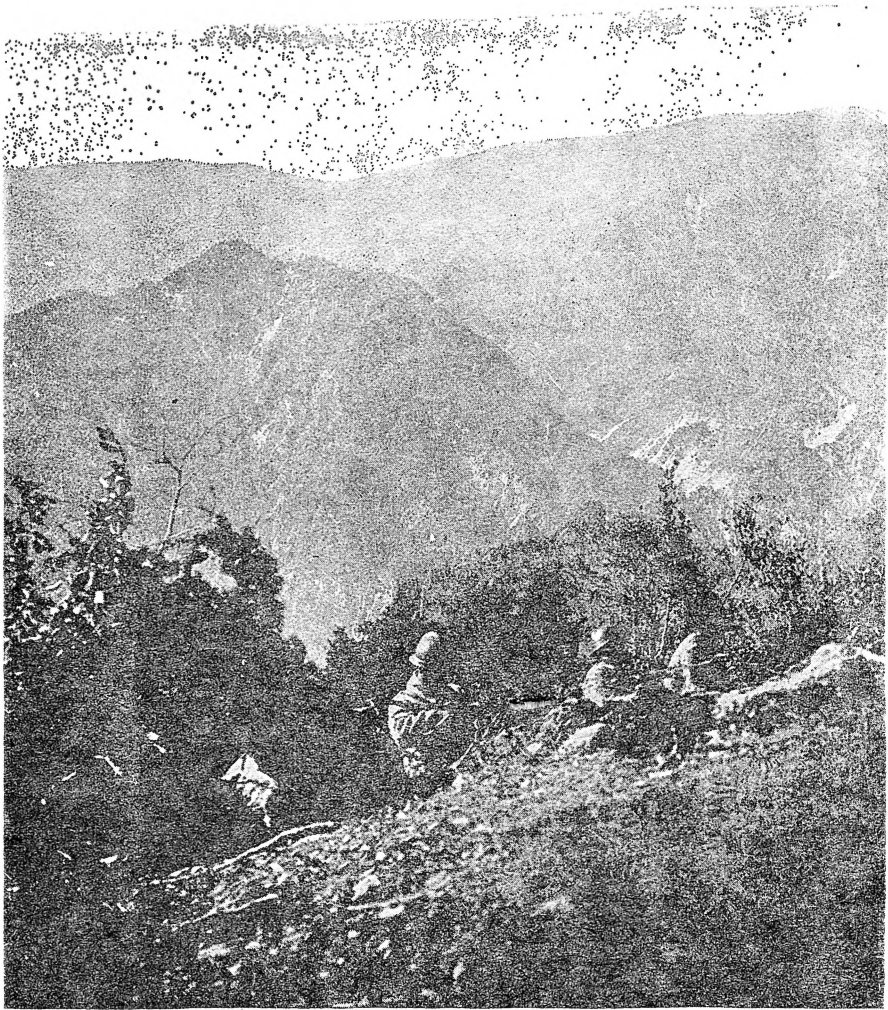
Во заднината има редови од ровови, додека патиштата што водат кон долината се прикажани во средината.

воз до друга точка од фронтот. Ако бев доволно среќен, придружникот наоѓаше празна кочија. Во неа тој ќе ја подигнеште настрешницата и ќе снабдеше конзервирана храна и свеќи, материјал за читање, а потоа ќе одеше да им кажува на своите другари во соседната кола, за ексцентричноста на непознатиот Господин.

Хероизмот на Србите во битката во 1916

Ако врнеште — а обично и беше такво време — редовно ми беше одредено да се возам на вагон-платформа. Понекогаш ќе клекнев под бучливиот топ, кој одеше на фронтот. Под него, меѓутоа, не можев да се исушам од дождот. Но молчаливиот стражар ми го понудуваше местото како почесно. Тоа беше единствената учтивост која беше во нивната моќ да ми ја покажат.

Битката на српската војска во минатата зима беше една од најхеројските на сите фронтови од оваа војна. Не мислам да го споредувам Србинот со неговите Сојузници, на штета на вторите. Тој беше во секое

3. Таму каде што природата може да биде или сојузник или непријател
Сликата ни дава одлична претстава за пределите низ кои српската војска
ги протеруваше Бугарите сè до Монастир. Планината која е на растојание
(хоризонтот В. К., П. К.), е Сокол.

време лојално потпомаган. Ако стратегиските вештини на војвода Мишиќ и неспоредливиот кураж и истрајност на неговите луѓе директно резултираа во заземањето на Монастир, тоа не ќе беше остварено без фронталниот напад на Французите преку рамниците на Монастир или упорноста на Британците во мочуриштата на Струма или водените ровови на Вардар. Но, единствено сигурно е тоа дека сè она што го направил Србинот, треба да стане познато. Да се вратиме малку назад.

4. Типични Македонци во Суботско, на пазарен ден

„Но секогаш има нешто во нив кое и дава на оваа земја обележје на Источна... Можеби е тоа циничниот и незадоволен селанец во некој град кој се спасил од уништување“.

Српската војска го почна големото повлекување на 250.000 војници во 1915 год. Не повеќемина од 150.000 добија азил на островот Корфу, по зимската битка на снежните премини на Албанија и Црна Гора. Во конфузијата во оние денови нешто беше заборавено. Немаше доволно храна и облека, ниту пак лекови и нега. Луѓето, кои се бореа во зимата, умираа на отворените брегови на островот Видо.

Луѓето кои умираа, си ги копаа сами своите гробови, а потоа и гробовите на оние кои беа веќе мртви. Половината од нив беа готови повторно да служат кога започна битката во 1916 год.

Армија од старци во борбената линија

Тоа беше тажна, горка армија, но не и очајничка, на која ѝ се приклучив минатата зима. Многу од овие мажи беа „чичковци“, речено на нивни јазик. Кога човек достигнува возраст од четириесет години, тој им стануваше „чичко“ на соседите. Некои од овие луѓе беа во четвртата линија (деценија В. К., П. К.) пред војната.

5. Еден француски готвач близо Монастир

И покрај фактот што Бугарите во моментот го бомбардираа жестоко кампот, единствено што го интересираше беше да заземе правилно борбено држење.

Србија, за српските селани значи мала, бела селска куќичка, овоштарник со сливи, десет акри земја. Само неколкумина од нив биле педесетина милји далеку од дома кога започнала војната на Балканот пред пет години. Оттогаш малкумина од нив ги виделе домовите. Не примиле никакви вести од нивните жени и фамилии, зашто австро-бугарската цензура била премногу строга. Тие ги гледаа нивните другари

6. Човекот со шилеста шапка и луле е познат швајцарски криминолог (станува збор за д-р А. Вајс, В. К., П. К.), кој по барање од српската влада ги испитува приликите во одеговозаземените области од Србија.

како умираа. Повеќето од нив — тројца од петмина во некои единици — беа ранети во текот на војната.

Немаше песни на маршот, освен во оние весели денови кога Бугарите беа истерани од Монастир. Немаше весел разговор околу логорските огнови. Немаше музика, освен одвреме навреме кога ќе се слушнеа кобни и плачни тонови од едноструна виолина, што ја направил некој ранет војник од материјалот што му бил прирака. Се држеа сами за себе или во мали групи од двајца или тројца. Во ноќта безброј мали огнови ќе засветлеа на отвореното поле, од обете страни на Монастирскиот пат, каде што другарите заеднички си го приготвуваа вечерниот оброк. Тие маршираа лошо, бавно, трмаво, нивните стари рамења се свиткуваа под тежината на товарот, нивните потемнети лица беа длабоко избрчкани. Па сепак, овие мажи беа остриот раб на оружјето кое ги потисна назад Бугарските редови.

Една дивизија — Морава — беше во напад 45 дена без одмор. Во текот на тој период имаа само еден ров — фронталниот. Немаа заднина, немаа резерва, ниту пак логор за одморање.

7. Група англиски, француски и српски офицери кај Сакүлево, на Солунскиот фронт

Еден полк од Шумадиската дивизија загуби 1.100 од 1.400 војници при преземањето на планината Ветерник, а потоа од Крватата Карпа која доминираше на врвот, ја држеа под огин планината дваесет дена, сè додека не пристигна помош. Дури ни тогаш луѓето од полкот не отидоа да се одморат иако беа скоро наполно уништени. Останаа на Ветерник.

Во преземањето на Кајмакчалан половина од организацијата (воените единици В. К.) беа комплетно убивани. Можеа да го сторат тоа делумно поради искуството со кое се здобија во тие пет години на непрекинато војување. Друг фактор беше духот на луѓето. Тие веќе не се надеваа на ништо за себеси. Тие очекуваа да умрат. Оние кои преживеаја, очекуваа да бидат убиени во акција. Но нивната намера беше сметката на Србија да се наплати.

Ако некој би можел да го заборава она главното, зимскиот пејсаж на Македонија ќе го потсети на Вајоминг³⁾ или Монтана.⁴⁾ Таму се истите кафеави, мали височинки со патеки прекриени со трошни грмушки. Ги има истите пресушени клисури, истите далечни ридишта покриени со

³⁾ Вајоминг (Wyoming), сојузна држава во западниот дел на САД, јужно од Монтана.

⁴⁾ Монтана (Montana) — сојузна држава во САД во северозападниот дел на САД.

8. Двајца рагати српски војници, носени во полска болница, со подвижни носилки на магарина (мулиња В. К., П. К.)

Сожаливите другари им даваат да пијат вода од една стара турска чешма.

темни дрва, додека овде-онде по една гола височинка води нагоре. Овчарите ги тераат овците под звукот на пушките. Жените ги перат алиштата на брегот од реката и дури и не погледнуваат кога некој пешак ќе помине по Монастирскиот пат. Мали црни фигури кои јаваат по патот би можеле и да бидат сточари, ако двогледот не ги открие дека се униформирани луѓе.

Но секогаш има нешто во близина што ја обележува оваа земја како источњачка. Можеби е тоа Турскиот бунар, (турската чешма В. К., П. К.), низ чии стари цевки водата сè уште капе. Можеби е тоа Турско гробиште — запустено, обраснато и сред чии испретурени камења пасе добитокот. Можеби е тоа циничниот и незадоволен селанец во еден од градовите, кој го избегнал пустошењето.

„Ниту Бугарка ниту Србинка“ — рече една стара жена, пркосно кога го оставив Монастирскиот пат кај Добравени. „Јас сум само Македонка и сита сум од војната“.

Сами напуштени кучиња лутаат по пустите
ридишта

И насекаде има кучиња. Во оваа земја на овчари секоја селска куќа има куче. На Исток кучето ниту се храни ниту се мазни, така што тоа се чувствува отфрлено и презрено. Во текот на оваа војна, прво

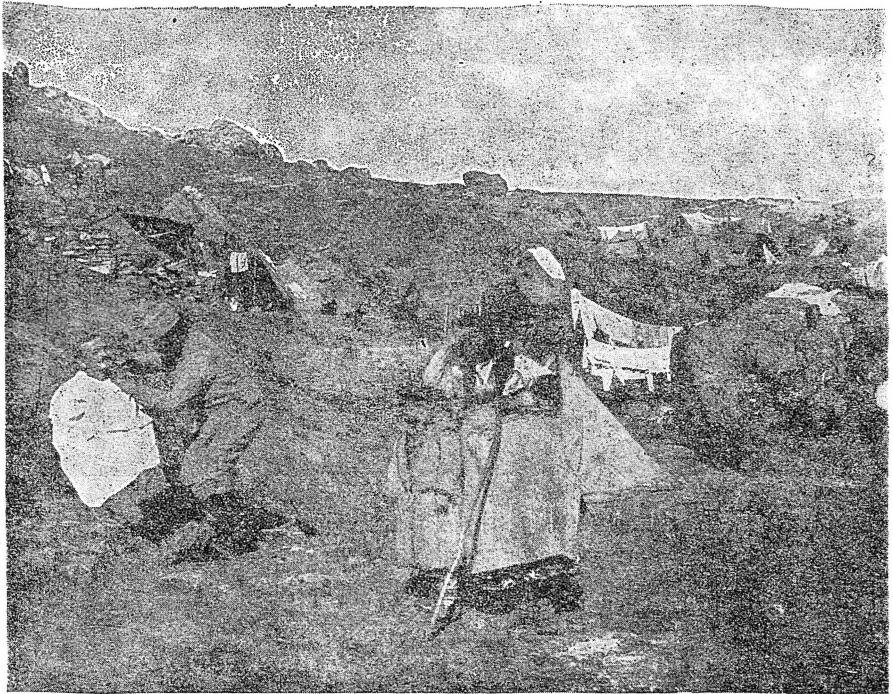
9. „Каменот на Св. Павле“ во Солун

Според месната традиција која траела со векови, Св. Павле го извршил налогот од Светото писмо „тресејќи ја прашината од стопалата“ како сведоштво против Солунчаните од негово време. Доказ дека овој чин тие го зеле при срце, а овој историски камен на тростепен piedestal.

една а потоа друга војска поминала низ Северна Македонија, терајќи ги пред себе селаните. Кучињата беа оставени зад себе. Ноќе се слушпаа како завиваат по напуштените ридишта.

Заразните коњски муви што доаѓаат низ долината навалуваат на грозната храна од која живеат. Дење луѓето пукаат во сите кучиња кои ќе се приближат поблиску до селото кое е ненаселено. Тие лутаат како којоти зад карпите. Ноќе по некој ќе го слушне нивниот ѓд зад себе по напуштените патишта. Очите им светкаат во блесокот на електричната светилака. Сите во Македонија ноќе носат оружје, не против луѓето, туку за да се заштитат од кучињата.

Борбата овде попримила необично посебен белег. На западниот фронт војната е конфузна со нејзиното мноштво. Стотици пушки и топови пукаат. Илјадници луѓе минуваат низ фронтот. Невозможно е да се сфати подобро што се случува, се чувствувааш како да си опфатен од земјотрес. Овде операциите се посматраат на отворен простор. Може да се клекне на врвот од ридот и да се посматраат ситните фигури кои

10. Бричење и потстригување на отворено поле во Ивен

Местото каде што една од најзабележителните српски дивизији, онаа од Морава, во ова време логоруваше. Две селанчиња ја посматраат работата.

одат напред кон падината отспротива. Понекогаш тие фигури се скршуваат, а може да се види и како трчаат низ брдо, и повторно рипаат од карпа на карпа, криејќи се во пукотината на површината.

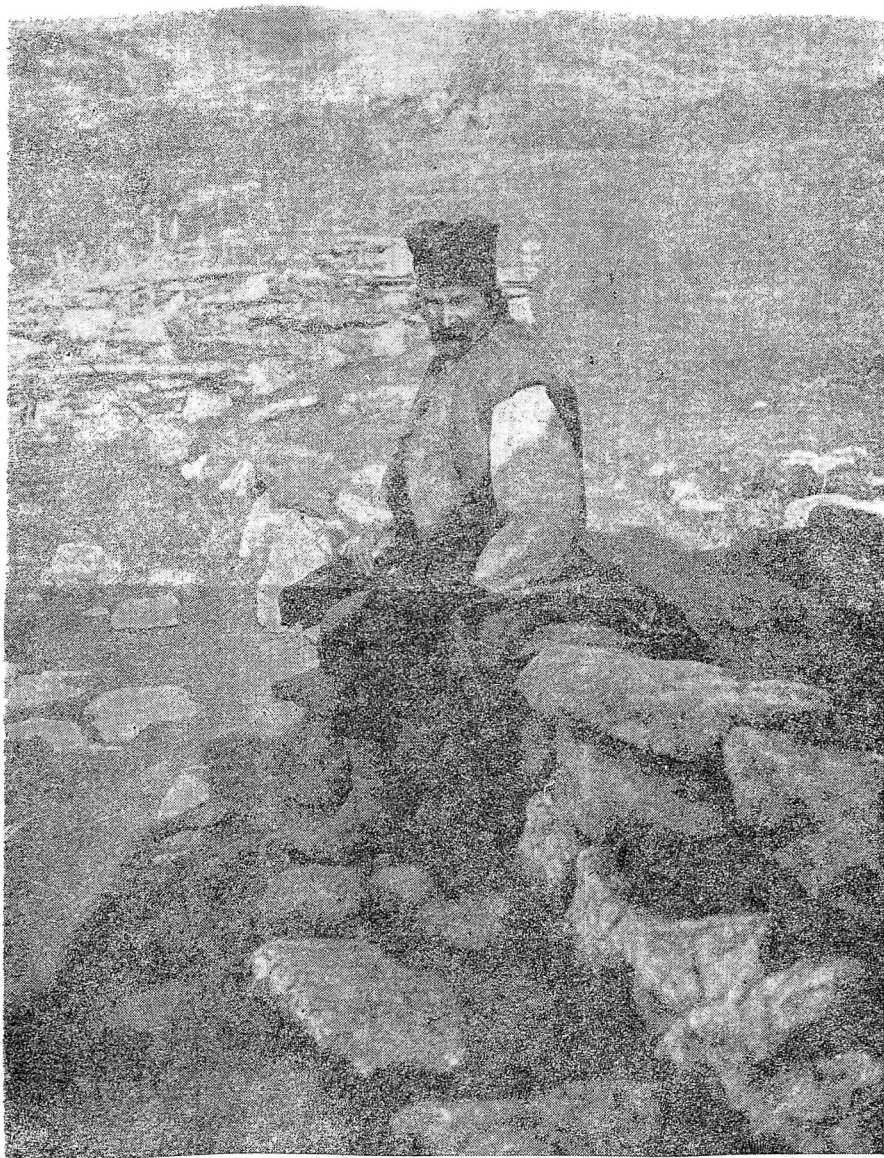
Повремено драмата зема личен (скоро соседски) облик. Петмина ладнокрвни мажи од Шумадиската дивизија, минатата зима забележаа дека во Бугарската земјанка токму спроти нивната позиција — пеесетина стои далечина, често среќаваа тројца офицери со крзнени палта.

„Ајде да им ги земеме крзнените палта“ — рекоа петмината Срби. Приказната за земањето е премногу долга да ја раскажам овде. Но во текот на две недели, за време на кои петмината ги подготвуваа интригите и ги набљудуваа оние три крзнени палта, сиот нивни полк дозна за играта, па почнаа да посматраат како тоа да беше некој занимлив филм. На крајот петмината успеаја. Животи се загубија и на обете страни, но тоа не е најважното. Од полковникот па сè до обичните војници во полкот, сите се веселеа на стратегијата на петмината. Остатокот од зимата тие се луксузираа во крзното. Студените ветрови од Планината Добро Поле ним не им пречеа.

11. Генерал Леонтиев, во моментот на команда на четвртата бригада од руската армија во Македонија

Имаше, исто така, и една стара жена од Полок. Полок не е дури ни сеаце. Тоа е само едно безредие од камени колиби, истрошени со времето, а секоја од нив со пошрнети и запуштени сламени кровови. Со недели Србите ја напааа Чук-Планина, во чии вдабнатини се одмора

12. Еден „чичко“ се сонча на ѕидот до времето кога мора да се врати во ровот

Полок. Секој ден селото беше бомбардирано. Артилеријата од нејзината висока позиција можеше да забележи една осамена стара жена што и натаму си ја вршеше работата. Ниеден друг селанец не видовме во Полок. Но таа ги молзеше кравите и ги поеше како мир да завладеал од-

ново на земјата. Еднаш ја видовме како брка група бугарски војници со стап, како да беа група непослушни момчиња.

Двапати селцето беше преземано во борбите и повторно губено. Третиот пат Србите конечно го зазедоа.

Старицата слезе по патот низ брдо, помина покрај мртвите и ранетите, дупките од гранати и помеѓу урнатините од другите колиби, сè додека не го најде командниот офицер:

„А кој ќе ми плати за мојата крвава?“ — праша таа. „Што имам јас со вашата војна? Сакам да ми платите за кравата што ми загина“.

Германски летачи ги набљудуваат плановите на сојузниците

Понекогаш непријателските летачи доаѓаа до Монастирскиот пат. Многупати тие прелетуваа над Солун на 100 милји растојание од нивните линии, со задача да извидуваат. Пожелно беше да знаат колку бродови имаше во пристаништето, бидејќи на тој начин внимаваа со едно око на плановите од Сојузниците.

Понекогаш пуштаа и бомби. Обично доаѓаа нападне, кога сите неработни Солунчани пиеја кафе пред омилената кафеана. Никој не бегаше в засолниште — не вредеше. Можеби нема да пуштат бомби, а иако пуштат, искуството ги научи дека трчањето е залуден начин на кој можеш да се обидеш да избегаш.

Не се работи, меѓутоа, за сознанието дека е залудно, туку за вистинска индиферентност која ги задржува мажите и жените да не се помрднат од местото. Ним им е здодеано од авиони, како што велат Британците.

Понекогаш оваа индиферентност оди во крајност. Еден ден за првпат посетив една болница на Монастирскиот пат. Таму имаше неколку многу убави болничарки. Наредната врата беше складиште за муниција. Понатаму имаше хангари за летачите. Пред извесно време некој непријателски авион, без сомнение, со намера да го бомбардира складиштето, испушти бомби среде шаторите на болницата.

Лекарот, кој работеше во болницата, беше практичен човек, претпазлив и со резон. Тој ископа повеќе засолништа насекаде во тоа место. Без разлика на тоа колку неочекувано да се појавеше летач, мораше секој да влезе во засолништето. Некогаш можеби изгледаше како да се направени за зајаци, но планот во основа беше одличен и безбеден.

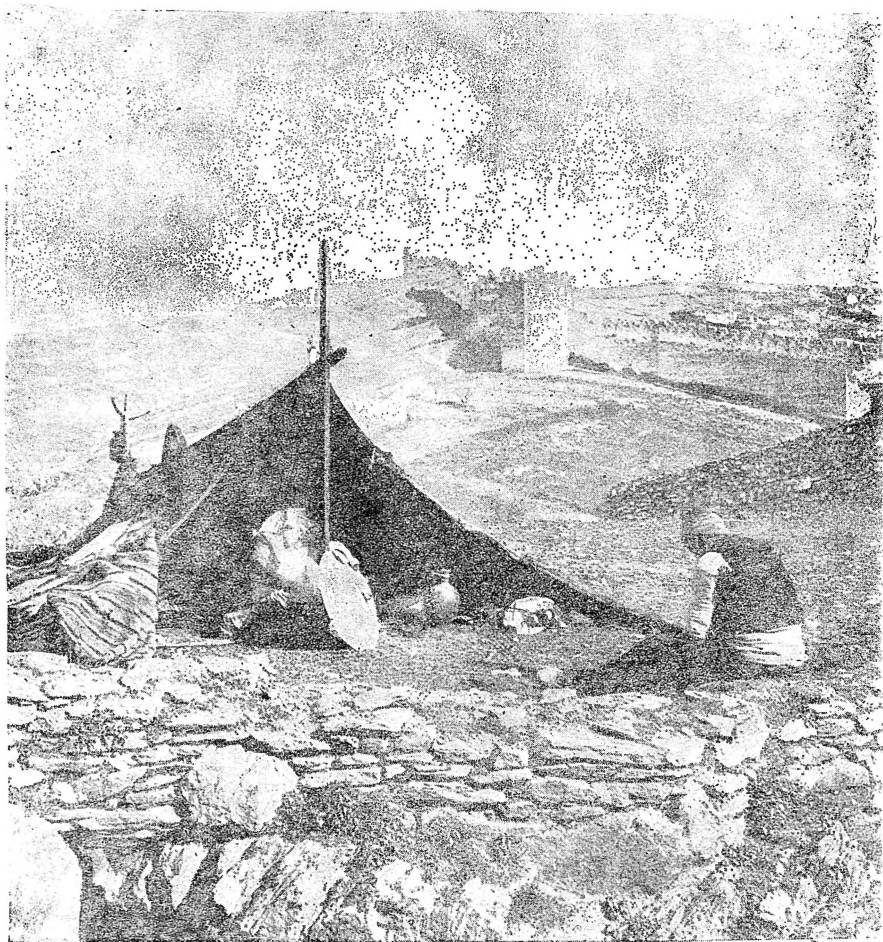
„Доаѓаат Швабите“ — врисна една од убавите болничарки. „Кон скривниците, девојки, бргу“, — викна лекарот.

Тој стоеше на отворот на неговата лична скривница и чекаше. Како капетан, чија должност е да остане со својот брод, тој чувствуваше дека мора да ги види прво во безбедност своите болничарки. Тие требаше само да влезат во дното од скривницата и да свртат малку налево — таму беа безбедни, всушност онолку колку што можеше да се очекува човек да биде безбеден.

13. Бакшиши во изобилие во Солун

Нема тешкотии за да се направат добри снимки на дечиња во Македонија. За еден пени може да се купи за нив повеќе среќа одошто една фунта за презадоволените деца на запад, така што постојано бараат пени. Кога неверникот ќе помине покрај нив, нивната прифатена форма на поздрав е „Пени Џони“, а ниеден од нив не е толку срамежлив за да не поздравува.

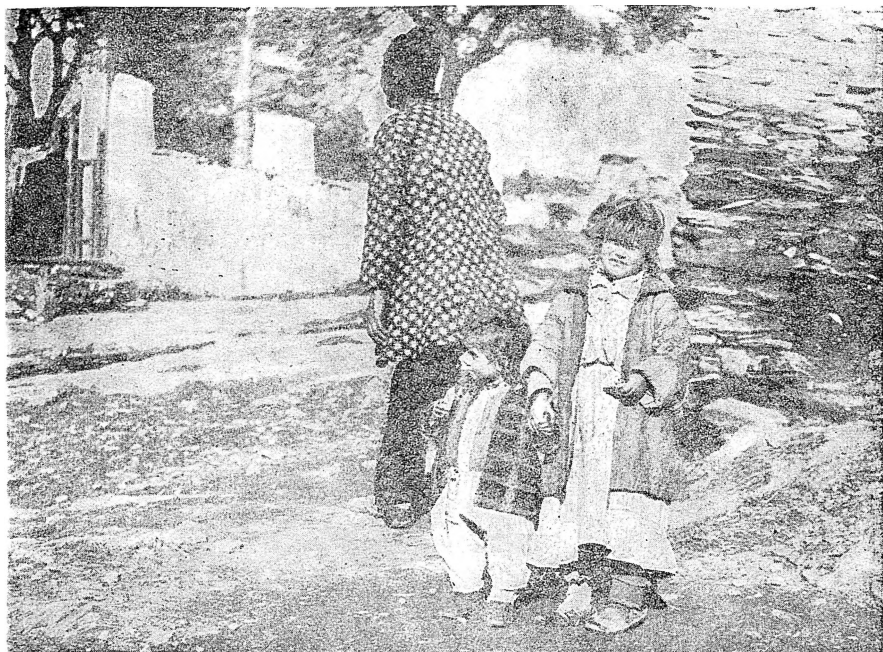

14. Шатори на бегалци надвор до стариот ѕид на Солуџи

Никој не се грижеше за фрлачите на бомби

Девојките трчаа. Но наместо да трчаат во скривниците, тие трчаа до нивните шатори и носеа минијатурни камери, секоја со досег од околу 40 стопи. Стоејќи таму на отворено, шкрапаа со камерите кон летачите, испуштајќи кратки возбудени врисоци на задоволство. Лекарот не отиде долу во неговата скривница. Тој покажа жалосен недостиг на морален кураж. И јас не отидов, бидејќи зборував со лекарот.

Секогаш Монастирскиот пат е полн со работници кои го поправаат. Некои носат извалкани кафеави униформи и руска капа од бугарската војска. Тие не се особено среќни, но и ним им е сеедно. Слободно речено, Бугаринот изгледа и не знае каква војна е всушност таа. Ако тре-

15. Карактеристични облеки по улиците на Солун

баше само да се бори со Србинот, тој не би се двоумел. Тој секогаш се борел со Србинот. Тој не го сака Србинот, исто онолку колку што Србинот го мрази него. Тој се сеќава само дека до пред малку си работел на фармата откако се вратил од последната војна во која се борел со Србинот.

Овој пат тој бил повикан да се бори со Велика Британија и Русија, кои Бугаринот отсекогаш ги знаел како пријатели на неговата земја. Тој е збунет и го вели тоа. Многу често тој е толку збунет што дезертира.

Германци им заповедаат на работниците кои го поправаат Монастирскиот пат

Ако на патот се сретнат Германци со шлемови, тие се водачи на дружини. Германецот е одличен водач на дружина. Неговите бугарски помошници го слушаат и работат повеќе одошто кога Србин би им заповедал, бидејќи мора да се допушти дека Србинот ги симпатизира луѓето кои не сакаат да работат.

Возејќи се по патот, може да се сретнат Бугари, заспани под грмушките со лицето кон песокот, посматрајќи си ги чевлите и ништо не работејќи. Во таков случај не е ништо чудно ако се види српски стражар како седи под карпата во близина, пушејќи цигара и сосема помирен со

16. Типична мешаница на пазарен ден во Суботско

светот. Тој со радост би го убил оној што е под негов надзор кога би се обидел да избега, но во поглед на трудољубивоста, тој е без предрасуди.

„Тој тукүшто дојде денес“ — ми рече еден таков стражар, покажувајќи ми со главата кон еден посебно задоволен Бугарин, кој успешно си го убиваше времето. „Тој дојде од фронтот одалечен 45 километри“.

Заробеникот објасни дека дезертирал, ја скрил пушката и побегнал. Сета околина врие од бугарски заробеници, така што никој не им обрнува ни најмалку внимание. Тој шетал долго проучувајќи ги дружините, додека не нашол некоја каде возвишеноста на трудот се почитувала.

Единствената поплака му беше таа што по дезертирањето морал да пешачи три километри далечина, додека не пронашол некој офицер во Ветеркоп, кој би го примил по сите правила. Мислел дека оваа формалност може да се постигне по пошта.

Селаните се огорчени во својата филозофија

Заедно со заробениците може да се најдат многүбројни дружини од селаните од околните места. Тие се главно незадоволни иако им плаќаат за работата. Просто не може човек да им се начүди на нивното

17. Луѓето од Американскиот Црвен крст стојат поред една стара турска чешма во Солун

**18. Тројца генерали стојат покрај сигналната пошта околу која кружат
воздушни посматрачници и ги предаваат пораките**

Сосема лево е генерал Жером, од француската војска. Во средината е војвода Мишиќ, српскиот стратег од Македонската битка, а десно е генерал Сикард од француската војска.

однесување. Со векови имало војни во Македонија и со секоја војна господарот на селанецот се менувал, а само до пред извесно време тој бил зависен од Турчинот. Подоцна Грците ја зазедоа Македонија и почнаа да ги оданочуваат. Потоа дојдоа Бугарите, а веднаш по повлекувањето на нивните нови господари, дојдоа Србите, придружени од безброј туѓинци, облечени во различни униформи и зборувајќи на различни јазици. Селанецот како прибежиште од села таа конфузија ја избра филозофијата на огорченост.

„Една година културите (земјоделски В. К., П. К.) не успеаја“, — вели тој, „а наредната има војна. На сиромашниот му е сеедно“.

По Монастирскиот пат постојано доаѓаат голем број бегалци — во моментот не многу. Понекогаш во текот на денот ќе поминат и половина дузина. Понекогаш и цело едно село е евакуирано и половината од нив кои ја прифатиле филозофијата на огорченост, одат рамнодушно и без желба кон безбедност. Овие сиромашни луѓе никогаш не ги напуштиле своите домови сè додека не биле принудени на тоа. Надворешниот свет е непознат и непријателско место за нив. Можеби ниту еден од стотина не бил никогаш дваесетина милји подалеку од неговото селце.

19. Г-ца Emily Simmonds, една од кајзабележителните болничарки од американскиот Црвен крст, руча со двајца „чичковци“, кои се доделени како нејзина лична заштита во Брод

Жени се враќаат ноќе во нивните напуштени ДОМОВИ

Своите бедни предмети тие ги натрупуваат врз магарињата, ги ставаат бебињата одозгора, а жените ги натоваруваат со сиот друг товар. Ако има слободно магаре, јава најстариот син. Жените секогаш пешачат. Само еднаш видов како еден маж пешачи, додека жена му јаваше на магарето. Улицата потоа го озборуваше на големо.

Овие сиромашни луѓе страдаа многу. А сепак честитоста ме присилува да речам дека на прв поглед разликата помеѓу еден македонски селанец без посед и македонски селанец домакин, (со имот В. К., П. К.) е толку мала што не прави некој поголем впечаток овде. Овие сиромашни луѓе на западњациите им изгледаат како да се на работ на мизерувањето. Најважниот елемент од нивната исхрана е пченицата, толку лошо измелена со груби направи, што нивните тела се непријатно надуени поради тешкото варење.

Човек со два вола и четириесет овци, се смета за богат.

Нивните домови се само огради од камења, покрени со поцрнета слама, без прозорци, а понекогаш и без врата, туку само со ќебе или парче превртена кожа. Често огнот се пали сред валканиот под, а чаdot се пробива низ пукнатините од сидовите и дупките од покривот. Бањите за нив се непознати, а штетните инсекти во домовите се вообичаени за местото на нивната егзистенција.

20. Трите грации од Солун

Постојани просјаци, но толку симпатично поцрнети од сонцето, што им се простува и им се удеаува мнлаостина.

Па сепак, тие цврсто се приврзани за овие колиби. Кога се кријат од напаѓачот, тие секогаш избираат засолниште во ридиштата од каде што можат да ги посматраат нивните црни кровови. Тие ја кријат храната на безбедни места, од каде што ноќе земаат пченка или овчо сирење колку што им е потребно.

21. Селаните га патот кон безбедноста

Во овој случај нивното излегување од домовите било толку забрзано, што немале ниту време да ги натоварат магарињата.

22. Група деца — бегалци во Монастир, пример га најразлични типови кои можат да се видат во градот

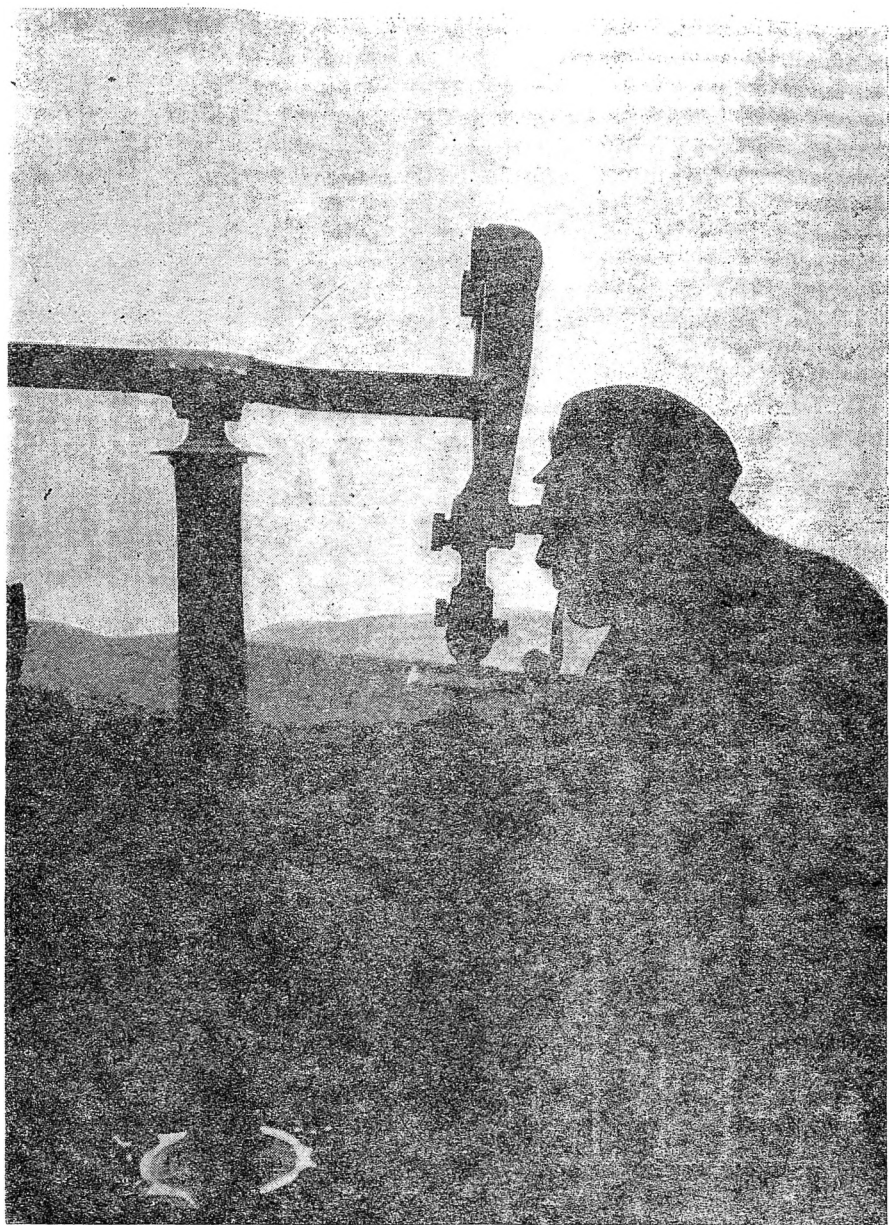

23. Сериозен и отмен мал центамен

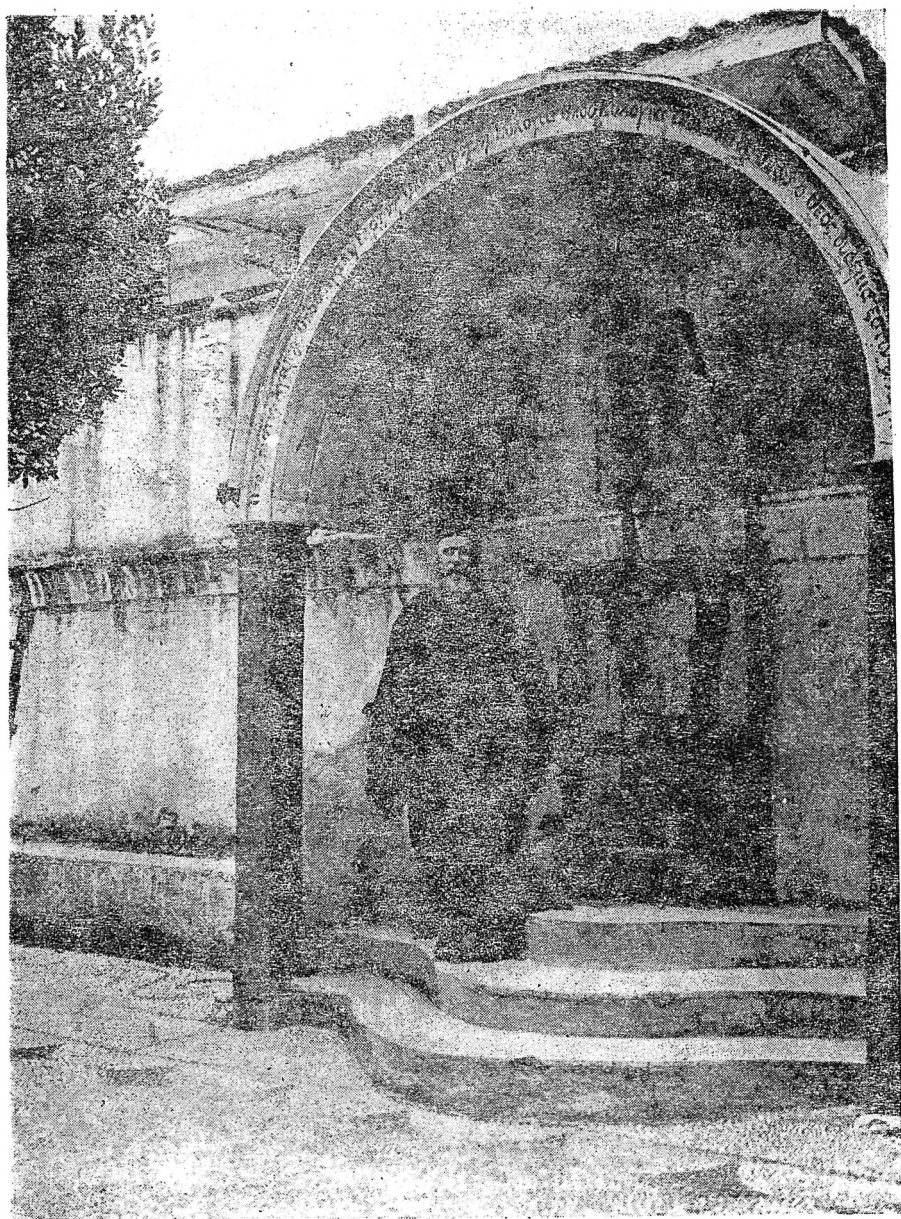
Иако неговата куќа зад него е урната, а другите членови од фамилијата исчезнале.

Кога ги бркаат, мажите одат без збор. Понекогаш се намуртени. Понекогаш им се насмеvнуваат на војниците некако со чудни гримаси, обидувајќи се да се додворат. Жените одат одзади мирно. По првиот повик за напуштање на домовите, тие никогаш отворено не негодуваат против војската. А сепак, жените очигледно беа најнепослушни.

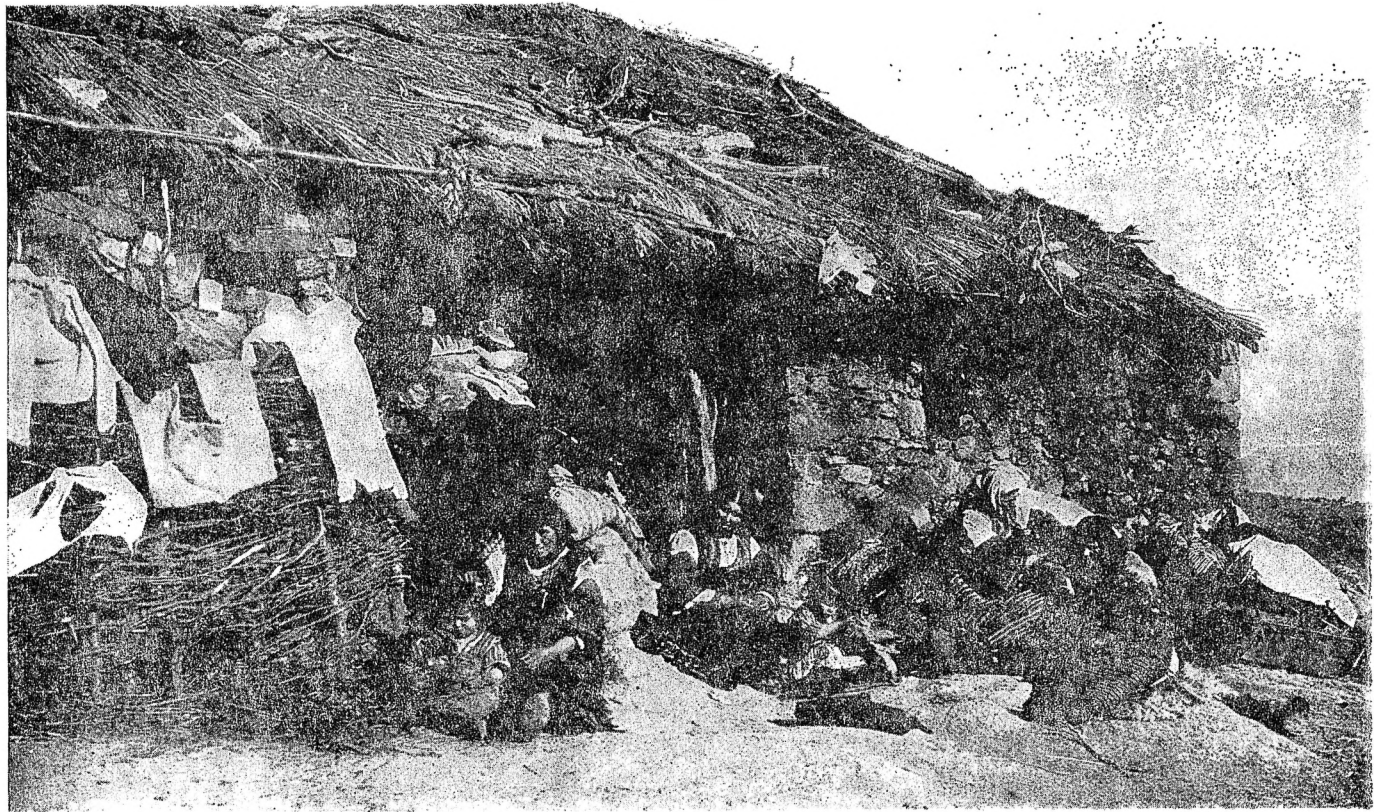
Ноќе се враќаа во напуштените домови заедно со децата. За да го сторат тоа, мораа да ги избегнат стражарите и да минат низ пустата област во темнината и со постојан страв од кучиња или од пушките на стражарите. Некако успеваат да го сторат тоа. Хуманоста налага овие

24. Посматрајќи го далечниот непријател низ двоглед на планината Чука
Два часа пред да се направи снимкава, ровот беше заземен од
една германска единица.

25. Еден грчки „поп“ стои од страната на древниот стол во непокриената проповедалница, од каде што повремено ја чита мисата

26. Фамилијарен собир во Добрувени

Во кој постарите им ги уредуваат косите на помладите, на начин на кој тие сметаат дека треба да биде таков.

27. Првото влечење на топот кога се дава наредба за движење. По пет минути од издавањето на наредбата, труците околу топовите се готови а батеријата построена

28. „Складиште“ на храна по должината на Монастирскиот пат, но на доволно растојание од Монастир за да се заштити од постојаните бомбардирања

29. Посматрање на далечните борби низ двоглед од една артилериска посматрачница на планината Чука, додека Србите ја заземаа котата 1212

30. Весел момент во логорот на Моравската дивизија од српската војска

Еден ден пред тоа беше заробен еден минофлач, нов за Србите, и тој заедно со една заробена машинска пушка зазема почесно место. Лево војниците држат бела и црна овца — маскоти на дивизиите.

31. Тукүшто се дадени наредби за покрет на Батеријата, по повлекувањето на Бугарите

Дванаесет коњи беа потребни за да го повлечат топот од тешката кал.

мали села во воената зона да бидат испразнети до последен човек, зашто во заднината има храна и засолниште, а на фронтот владее само глад и опасност.

Но сепак, малку по малку жителите се враќаа. Најнапред се незабележливи. Иако можеби половината живеат во едно селце, не може да се видат повеќе од четворица или петмина во исто време. Евентуално си го продолжуваат поранешниот начин на живеење, онолку колку што е возможно. Понекогаш живеат од скриените залихи на храна. Понекогаш е сосема невозможно да дознаеш како всушност воопшто и живеат.

Еднаш се случи такво нешто во Брод. Тоа е добро изграден град во Северна Македонија.⁵⁾ Има веројатно 150 куќи, распрскани по падините на брдата или пропаднати во гнасната кал на Црна Долина.⁶⁾ Овде Бугарите се однесувале „прилично добро“ — велеа селаните. Некои од мажите беа тепани, а некои беа принудувани да копаат ровови, а некои бегаа по брдата. Но градот не беше запален, а жените не беа малтретирани. Селаните беа благодарни.

⁵⁾ Според сфаќањето на авторот на написот, Брод се наоѓа во Северна Македонија.

⁶⁾ Долината на реката Црна.

Американски болничарки ги хранеа гладните во Брод

Кога Србите го презедоа градот, таму пронајдоа неколку стотини жители. Храна немаше. Селото беше постојано бомбардирано. Секој македонски селанец е потенцијален шпион, зашто потеклото и покорноста се премногу измешани и на обете страни за да сметаш на неговата лојалност. Луѓето од Брод беа протерувани до последниот човек и бебе. Србите ги претресуваа куќите една по една, пребаруваа во брегот на Црна, како и по оголените ридишта. Немаше никој.

А сепак малку подоцна, кога Србите им отстапија место на Италијанците, калливите и нечисти улици на Брод одеднаш оживееја со деца. Деца имаше насекаде. Гладни деца, сосема извалкани, вошпливи и бледи, и толку искокинати, што снегот им удираше во голото месо низ дупките од нивните парталави облека. Ниеден маж, а само неколку жени, не можеше да се види во ова време. Италијанските војници ги хранеа овие бегалци со отпадоци од нивните оброци. Војничката порција е научно прилагодена за потребите на војникот. Да бидеш милосрден, не е престап.

Г-ца Emily Simmonds од Американскиот Црвен крст ја поддржуваше оваа ситуација. Таа доби потврда за изучена болничарка во една соседна болница и таму дозна за гладот на децата од Брод. Една ноќ се преместила без дозвола, без стражар, и опремена само со мал шатор што беше толку слаб заклон, што постојаните дождови ги скапуваа мадраците на креветот. Таа изврши попис на оние што беа гладни.

Во ова време имаше 40 жени и 200 деца, а немаше ниту залак да се касне, ниту пак парче јаглен, ниту кебе. Живееја и покрај природниот закон кој изгледа беше водич на сиромашните на Балканот. Поголемиот дел од времето гладуваа. Слиеја на куп, како животни, за да се заштитат од замрзнување.

„Испратете храна“ — телеграфираше г-ца Simmonds, „особено грав“.

Селанки се обидуваа да го бијат згустеното млеко

Гравот дојде, но друго ништо. Немаше ниту месо, ниту пак нешто друго освен грав. Сварениот грав стана особено невкусен за оние кои неколку дена се хранеле со жив грав. Но сепак, таа недела болничарката и бегалците беа благодарни за гравот. Беа заштитени од гладување. Подоцна стигнаа и други работи. Сиромашните жени, верни на домашниот инстинкт всаден во женските гради, се обидуваа патетично да си го повратат редот во куќата, во фамилијарни рамки. Делегатите ги ставија пред неа садовите со згустено млеко и рекоа:

„Гавол влегол внатре“ — рекоа со сигурност. „Со часови го матиме, а сè уште не се прави маслото“.

Во Сливитска почнав да се сомневам дека овие бедници имаат смисла за хумор. Со еден српски офицер, кој се интересираше за одне-

сувањето на Бугарите, отидов до гратчето. Најдовме засолниште во една штала за добиток, додека надвор врнеше.

Надвор еден германски заробеник луташе, поставуваше неинтелигентни прашања. За време на битката тој сосема си го загубил разумот. Зборуваше нешто неповрзано. Понекогаш стоеше наспроти отворената врата на нашата штала, со солзи на очите кои се мешаа со дождот. Еден ранет лежеше на навлажнетата слама.

Дузина собрани силни и весели француски војници си ја сушеа облеката на огнот што чадеше на валканиот под. Еден видливо молчалив свештеник стоеше покрај него. Еден од селаните ја раскажуваше приказната за селото:

„Бугарите овде беа нељубезни спрема нашите свештеници“ — рече тој, покажувајќи кон попот. „Исто така беа сурови и спрема нас“. Попот направи значајно потсмешлива гримаса. Никогаш не сум видел поп кој се однесува на таков начин со неговите парохијци. Тој се сврте за да си оди и веднаш потоа се сврте повторно, како да сака да ја слушне приказната.

„Бугарите рекоа дека тие ќе го обесат нашиот поп нападне ако не им даде 200 динари“ — рече селанецот импресивно. Ми изгледаше дека воопшто и не погледнуваше во попот.

„Што направивте вие?“, — праша српскиот офицер, склон за испрашување. Селанецот објасни дека во Сливитска народот е сиромашен и не може да собере 200 динари. А повеќемина од луѓето од тоа место се скрија во брдата кога дојдоа Бугарите.

„И така единственото нешто, кое можевме да го сториме за нашиот поп“ — рече селанецот умилно, „беше да ги замолиме Бугарите да го одложат судниот час до 4 часот. Тоа ќе им даде на нашите луѓе време да излезат од брдата и да видат како ќе го бесат попот“.

Овде, македонската кал, сплотена со Монастирскиот пат, страшно одбиваше од Сојузничките сили. Монастирскиот пат и покрај вековната употреба е невозможно лош. Во врнежливите периоди нема дно на него. Во суво време тој е како канта за гудре, така што не може човек да помине без да се подигнат столбови од облаци.

Подобрување на патот

Сојузниците направија сè што можеа за да го подобрат патот. Но Солунската база е на просечно растојание од 100 милји од фронталната линија, и онаа стока што не може да се пренесе со постојната железница, мораше да се пренесува по Монастирскиот пат. Железниците се воопшто во една крајна состојба на оптовареност.

Отсекогаш домашната воловска кола е последната линија за одбрана на транспортот. При лошо време, железничките мостови побелуваат. Малите De Sauvville⁷⁾ железници, што одат низ брдата, сосема се уништени по секој порој. Нивните тесни шини се изместуваат настрана на падините или во калта под железничките прагови.

⁷⁾ Тип — марка на железница со локомотивата.

На големиот пат големите мотори оставаат траги и пукнатини и ја вдабнуваат површината. Кога една кола ќе се заглави, неа ја туркаат во ровот настрана. Луѓето се тетураат боси и безнадежно, зашто знаат дека и она малку што го прават не помага. Мораат да чекаат додека патот не се расчисти. Товарните комори го напуштаат сосема патот и одат преку отворените полиња.

Воловски запрети — крајното решение на одделот за транспорт

Воловски запрети стенкаа и чкрипеа, нишајки се. Воловите се свиткуваа и брвтаа под ударите. Прогресот (движењето В. К., П. К.) е бескрајно бавен, но сепак прогрес постои. На крајот стигнуваат до определеното место.

Сојузничките сили изградиле 2 000 милји од главниот и споредните патишта во Македонија, додека беше во нивни раце, а сувите временски услови малку се подобрија. Но запустената македонска почва и песокливите карпи не се добар материјал за патиштата. Кога сојузниците ќе ја напуштат Македонија, а луѓето ќе се вратат во нивните сиромашни села, распрскани по ридиштата, големиот пат ќе ѝ се врати на онаа држава, каде што Александар веројатно го изградил, или Дариус го започнал. Додека не се подобри главниот пат како и споредните кои водат од него, и не станат погодни за сообраќај, нема да има никакво подобрување во внатрешните услови на Северна Македонија. Таму каде што Македонија не е брдовита, има мочуришта. Во зима македонските ридишта и пркосат на природата и стануваат мочурливи.

Ако патот претставува раздразнување исто колку потреба, маларичниот комарец е навистина опасен непријател. Минатата година труните на Сојузниците не можеа да сфатат што сè македонскиот комарец може да стори. Тие не беа подготвени. Како резултат на тоа, половината од нивната сила се стопи поради нападите на маларија.

Во текот на еден извесен период, повеќемина беа онеспособени и вратени дома одошто што беа пристигнати со бродови. Дознав за баталјони во кои имало и по 75% од луѓето вратени, и чети во кои само петмина биле способни за работа. Здравите посматраа во ровот, онеспособените стенкаа во нивните скривници, а болните одговараа на нападите. Дури и сред зима можеше да се видат луѓе со пожолтени лица како се тетераат по Монастирскиот пат, одејќи кон најблиската болница. Често им требаше и цел ден за да поминат пет милји. Ноќе тие понекогаш спиеја во калта, завиткани во кебиња, натопени од дождот кој врнел преку дента. Тие не се жалеа. А и каква полза од тоа?

Маларичниот комарец е најопасниот непријател

Условите беа подобрени, за натамошни битки. Сојузниците беа на повисока позиција, во една работа. Тие си го пресекоа патот низ бугарските редови, сè додека не стигнаа до ридиштата. Се разбира, маларија се појави. И секогаш ќе има овде маларија сè додека во Македо-

нија не се исушат (мочуриштата В. К., П. К.) и ќе се мачка (веројатно со препарат против маларијата В. К., П. К.), како и во Панама. Но лекарите бараа начин како да се постапува со неа, како и средство за превентива. Луѓето сега носат нараквици, маски и појаси околу вратот против комарците и спијат во мрежи внатре во шаторите кои заштитиуваат од комарци.

Тешкотијата е во тоа да ги натераш овие луѓе, да ги употребат тие заштитни средства. Тие ги раздражуваат во жешките денови кога нивната моќ е прилично исцрпена. Ги тргаат маските од лицето за да вдишат воздух и ги вадат нараквиците од рацете што им побелеа и се истенчиле од потењето. А тогаш комарецот почнува да си ја врши добро својата работа.

Денес патот завршува кај Монастир. Навистина еден спореден пат води на север кон Ниш, Ускуб и Прилеп, а друг ги сече ридиштата и води до Јадранското Море. Меѓутоа, на тие патишта се распоредени бугарските трупи. Монастир е град од 40.000 луѓе, прилично чист според источњачките стандарди, добро изграден, со широки улици и бучна река, која тече низ неговиот убав булевар. Во ноември 1916 год. беше завземен од Сојузниците, но Бугарите ги држеа ридиштата од каде што се командуваше. Го бомбардираа секој ден сè до средината на април, а можеби го бомбардираат и денес, што мене не ми е познато.

Нивното бомбардирање беше дур и безобразно. Иако имаа доволно големи топови и понекогаш испуштаа и по 210 бомби во средината на шеталиштето за да го докажат тоа, гаѓањата вперени кон градот беа во поголем број од полски топови, калибар 77. Беа толку близу, се гледаа — на само 4 до 5 километри далечина. Ноќе пукањето на митралезот се чинеше како да е на подножјето на градот.

Градот беше премногу голем за да може брзо да се евакуира. Има само неколку прибежишта за бегалци во оваа земја од разурнати села и ситни поседи, така што само многу сиромашните — веројатно околу десет илјади — кои немаа ниту храна, ниту пари, ниту надеж, ги испраќаа во Солун или на кое и да е друго место. Побогатите трепереа од страв дома.

И ним им дозволуваа да си одат еден по еден. Но кога за последен пат го видов Монастир, во јануари, половината од неговиот население сè уште се криеше по визбите, надевајќи се дека Бугарите можеби ќе бидат истерани. Улиците беа празни. Единствената отворена кафана беше преполна од француски војници, кои пееја возбудливи галски песни; а во единствениот ресторан гости освен мене беа само италијанските офицери. Ноќе нема никогаш светлост во градот.

Никогаш не сум се чувствуваа толку осамен како кога се шетаа низ овие широки, бели улици, осветлени од месечината. Кога еден полк од уморни луѓе помина тапкајќи со поткованите чевли на кадрамата, седнав за да ги посматрам. Тие ја колнеа празнината на градот.

Малку потоа, еден англиски офицер ми се приближи и ми постави едно прашање, кое секој би можел да очекува дека е само од Англичанец поставено — и никој друг на светот:

„Каде можам да најдам пијано“, — рече тој. „Сакаме вечерва да се провеселиме малку“.